

Гістарыяграфія 1920-х: паўстаньні і рэвалюцыі

Нумарам, які аддаем да рук ласкавага чытача, завяршаецца публікацыя спадчыны беларускай гістарыяграфіі 20-х гадоў XX ст. Час пабудовы беларускай дзяржаўнасьці на савецкай аснове, хай сабе ва ўрэзаным выглядзе, і звязаная з гэтым палітыка беларусізацыі грамадзкага жыцця прынеслі нямала здабыткаў, якія не згубілі актуальнасьці і цяпер. Станаўленьне навуковай гістарычнай школы ў тагачаснай Беларусі мела вынікам фармаваньне ўласнага нацыянальнага наратыву, выпрацоўку падыходаў і канцэпцый, якія, нягледзячы на трагічную гібель іх аўтараў у наступнае дзесяцігодзьдзе, працягвалі і працягваюць яшчэ сёньня існаваць і ўплываць на гістарычную сьвядомасьць беларусаў.

Дасьледаваньне рэвалюцыйных рухаў, пашыранае, натуральна, у той час, давала магчымасьць гісторыкам паглыбіцца ў праблематыку, звязаную з вызваленымі паўстаньнямі XIX ст., асабліва з паўстаньнем 1863 году. Фактычна, у той час была закладзена аснова беларускай гістарыяграфіі па гэтым пытаньні. І галоўная заслуга тут, бадай, належыць манаграфіі Ўсевалада Ігнатоўскага «1863 год на Беларусі». Кніга, аднак, якая пабачыла сьвет у акадэмічным выданьні, стала бібліяграфічнай рэдкасьцю. Тым ня менш, лёгкасьць, зь якой яна напісаная, заслугоўвае больш шырокай аўдыторыі. У дадзеным нумары яна друкуецца з адпаведнымі заўвагамі і камэнтарамі. З тых часоў уведзена ў зварот шмат новых крыніц па тэме, аднак новае, фундаментальнае дасьледаваньне, прысьвечанае гэтаму паўстаньню, у сучаснай беларус-

кай гістарыяграфіі пакуль так і не з’явілася. Трэба адзначыць, што ўжо сама публікацыя працы ў 1930 г. была свайго роду падзвігам, бо цікаванне Ігнатоўскага за погляды на паўстанне пачалося яшчэ да гэтага, і, нягледзячы на тое, што ён вымушаны быў публічна «каяцца», у тым жа годзе прэзідэнт Акадэміі навук трапіў у няласку, а ў наступным скончыў жыццё самагубствам¹.

Адным з моцных бакоў працы Ігнатоўскага з’яўляецца паказ паўстання на шырокім фоне падзеяў у Польшчы і Літве, а таксама ў сувязі зь дзейнасцю асяродку ў Пецярбургу, звязанага зь яго падрыхтоўкай (зь якога, уласна, у ліку соенёў іншых кіраўнікоў і афіцэрскіх кадраў, і выйшаў Каліноўскі). Другім істотным момантам з’яўляецца паказ паўстання ў Беларусі і Літве як адзінага цэлага, тым больш, што і кіраўніцтва паўстаннем было адзіным і ажыццяўлялася з аднаго цэнтру — Вільні. Між іншым, тут можна ўбачыць прыхільнасць да гістарызму, тады як пазней «нацыяналізацыя» гісторыі прывяла да больш вузкіх падыходаў, у выніку чаго многія з’явы часта трактуюцца сёння ў больш цесных і спрэчных рамках.

Але, як вядома, у той жа час гэта было першае паўстанне, у якім праявіліся беларуская і літоўская плыні (на чале з Каліноўскім і Мацкявічусам адпаведна). Можам адзначыць, што праявіліся — ня значыць сталі дамінантнымі. І менавіта спадчына гэтых плыняў з’яўляецца па сённяшні дзень прадметам дыскусіі, і ня толькі ў беларускай гістарыяграфіі. Інтэрпрэтацыя ідэалогічных устаноў беларуска-літоўскіх чырвоных яшчэ і цяпер не дае спакою як даследчыкам, так і публіцыстам, якія па той ці іншай прычыне звяртаюцца да паўстання. З аднаго боку, мы назіраем новыя падыходы, звязаныя з даследаваннем дзейнасці і поглядаў Каліноўскага ў кантэксце тэорыі нацый і нацыяналізму. Так, этнолаг Павал Церашковіч звяртае ўвагу, што Каліноўскі пісаў пра беларусаў (і беларускую мову) як аднапарадкавыя паняцці побач з палякамі і літоўцамі (і іх мовамі), а таксама быў першым, хто цалкам пераадолеў псыхалягічны бар’ер паміж шляхтай і сялянамі². І хаця даследчык устрымліваецца наўпрост назваць гэта нацыянальнай сьвядомасцю, усё ж, падобна, тут можна знайсці прынамсі пераход да такой сьвядомасці, характэрнай для супольнасці новага тыпу — не падзеленай станавамі межамі і бар’ерамі.

¹ Вялікі А. Асоба Кастуся Каліноўскага і паўстанне 1863—1864 гг. у ідэалогіі КП(б)Б (другая палова 1920-х — 1950-я гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2014. № 6. С. 3—5.

² Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX — начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004. С. 80—82.

Зь іншага боку можна назіраць адкат назад, на ўзровень XIX ст., і адраджэнне старых шавіністычных штампаў заходнерускага паходжання. Звычайна падбор аргументаў носіць тут тэндэнцыйны характар: адбіраецца паўстанцкая агітацыя «за Польшчу» і ігнаруецца ўсё, што можа прамаўляць на карысць іншых падыходаў да разумення асобы Каліноўскага, у тым ліку непасрэдняе сведчанні сучаснікаў і паплечнікаў. Зразумела, валоданне рознымі мовамі сведчыць у першую чаргу, што чалавек — паліглёт, і сам факт выдання публіцыстыкі на розных мовах яшчэ ні пра што ня кажа. Аднак апэраванне гэтым аргументам у выкрывальніцкіх мэтах ня ўлічвае іншых акалічнасцяў. Падаецца, больш прадуктыўным было б паспрабаваць глянуць на спадчыну Каліноўскага праз прызму творчасці ў памежных сытуацыях, калі ён мусіў быць найбольш шчырым з сабою: і апошняе слова перад абліччам смерці, і верш да каханай напісаныя ў яго, як вядома, па-беларуску.

Нават прафэсійных даследчыкаў, здраецца, бянтэжыць адсутнасць у Каліноўскага заклікаў да поўнай незалежнасці Беларусі і пастаянныя згадкі «польскага ронду». Прычым можна не сумнявацца, што яго дзейнасць была накіраваная на дасягненне як мага большай самастойнасці Беларусі і Літвы ў стасунку да будучай Польшчы, пра што захаваліся шматлікія сведчанні³. Выказваўся па пытанні будучага ўладкавання і сам Каліноўскі, а менавіта ў т. зв. першым «Пісьме з-пад шыбеніцы», як падаецца, належным чынам не ацэненым у параўнанні з астатнім даробкам. Менавіта там ён, звяртаючыся ня проста да «мужыкоў», але і называючы іх «беларусамі», піша пра неабходнасць скарыстацца «самарондствам», якое дае польскі ўрад беларусам зь літоўцамі, а таксама адстойвае моўныя правы, школьную адукацыю на беларускай мове⁴. Гэты момант асабліва істотны, паколькі гаворка вядзецца менавіта пра народы ў сучасным разуменні, а не пра палітычны народ былога ВКЛ. Хай нават самавызначэнне і планавалася як сумеснае, гэта была ўжо іншая парадыгма⁵. Пры ўпісанасці ў гісторыю нацыянальнага руху роз-

³ Калі беляя стаялі за «канфэдэрацыю», то Каліноўскаму прыпісвалі «фэдэрацыйныя трызьненні». У тагачасным разуменні, падобна, «канфэдэрацыя» і «фэдэрацыя» мелі супрацьлеглы сэнс у параўнанні зь сённяшнім (параўн. у Я. Гейштара і В. Ратча).

⁴ Акцэнт у гэтым увагу Г. Кісялёў у пасляслоўі да вядомага збору твораў К. Каліноўскага, пішучы таксама пра магчымыя значэнні слова «самарондства»: Каліноўскі К. За нашу вольнасць: творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. Мінск, 1999. С. 263—264.

⁵ Як заўважае Г. Кісялёў, такія праекты выстаўляліся беларускімі дзеячамі яшчэ падчас Першай сусветнай: Тамсама. С. 270.

ных варыянтаў аўтанамізму ці фэдэралізму ў складзе Расеі канца XIX — пачатку XX ст. адмаўленне ў тым жа аналягічным «польскім» праектам выглядае не зусім паслядоўным. На этапе накаплення сілаў, а тым больш толькі зараджэння нацыянальнага руху, ва ўмовах адсутнасці кадраў для нацыянальнай дзяржавы абмежаванне амбіцый было заканамерным пры больш рэалістычным падыходзе. У выпадку з Каліноўскім можна сумнявацца наконт рэалізму — наколькі далёка ён жадаў пайсці (ёсць сьведчанні і наконт поўнай самастойнасці), можна спрабаваць разводзіць асабістыя погляды і праграмныя мэты, больш адпаведныя рэальным абставінам.

Яшчэ адным аспектам, вакол якога вядзецца дыскусія, зьяўляецца імя Каліноўскага. Нават такі, здавалася б, чыста факталягічны момант не пазьбегае нагрувашчвання ідэялагічных канатацый. Пашырана памылковае меркаванне, што першым Каліноўскага дзеля ідэялагічных мэтаў назваў Кастусём усё той жа Ёсевалад Ігнатоўскі ў сваім «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі»⁶. Лёгка пераканацца, што гэта ня так. У першых выданнях «Нарысу» пра Каліноўскага нічога няма⁷. Згадаем тут пачынальнікаў вывучэння яго спадчыны.

Так атрымалася, што спачатку ў нацыянальным наратыве «прапісана» асоба Каліноўскага, а потым ужо само паўстанне. Але нават Каліноўскі зьяўляецца адносна позна. Як слухна зазначаюць даследчыкі, гэта заканамерна: у царскія часы ўхвальна пісаць пра лідара паўстання было небяспечна, але адбівалася таксама слабое знаёмства польскай і расейскай літаратуры па тэме паўстання. Невыпадкова першыя публікацыі зьявіліся падчас Першай сусветнай вайны: у 1915 г. пра яго згадаў мімаходзь у нарысе «Беларускае адраджэнне» Максім Багдановіч⁸, а ў наступным годзе прысьвяціў яму артыкул у віленскай газэце «Гоман» Вацлаў Ластоўскі, які, як вядома, называў яго Касцюком і лічыў «барцом за беларускае адраджэнне» і вызваленне Літвы з-пад улады Масквы («разумеючы Літву як даўнейшае гасударства: разам зь Беларуссю»)⁹. У 1919 г. пра Каліноўскага піша ксёндз Уладзіслаў Та-

⁶ Грыцкевіч А. Славутыя імёны Бацькаўшчыны [прадмова] // Славутыя імёны Бацькаўшчыны / Уклад.: У. Гілеп і інш.; Рэдкал.: У. Гілеп, А. Грыцкевіч (гал. рэд.) і інш. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 4—5.

⁷ Ігнатоўскі Ё. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Выд. 1-е. Менск, 1919; Выд. 2-е. Вільня, 1921; Выд. 3-е. Менск, 1921.

⁸ Богданович М. Белорусское возрождение // Украинская жизнь. 1915. № 1. С. 62 (у наступным годзе выдадзена асобнай брашурай). Багдановіч згадвае пра Каліноўскага ў кантэксте выдавецкай дзейнасці «польскіх паўстанцаў», прычым, відавочна, уся спадчына Каліноўскага была яму невядомая (як і пазней некаторым іншым аўтарам).

⁹ Swajak. Pamiaci Sprawiadliwaho // Homan. 1916. № 1. S. 3.

лочка, называючы яго «Канстанты» і «Канстант»¹⁰. У 1920 г. выходзіць праца Максіма Гарэцкага «Гісторыя беларускае літаратуры» (перавыданая ў 1921 і наступных гадах)¹¹, у якой маецца разьдзел, прысьвечаны Кастусю Каліноўскаму. Гэта, відаць, і будзе першы выпадак, калі ён так названы. У лютым 1921 г. у віленскай газэце «Наша думка» быў апублікаваны артыкул Антона Луцкевіча «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры», дзе Каліноўскі выступае як «Костусь» і «Кастусь» (тэкст быў скончаны ў снежні 1920 г.)¹². Гэтая форма паўтараецца і ў яго наступных публікацыях. У тым жа 1921 г. пабачыў сьвет нарыс Алеся Бурбіса «Кароткі агляд беларускага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху», дзе аўтар згадвае Касцюка Каліноўскага (ідучы тут за Ластоўскім), як «працаўніка» на ніве беларускае культуры¹³.

Імя «Кастусь» выкарыстоўвае ў 1924 г. таксама Іван Цьвікевіч — фактычна, у першым разгорнутым біяграфічным нарысе знакамітага кіраўніка паўстаньня ў Беларусі і Літве (друкуецца таксама ў дадзеным нумары). Прычым цікава, што ў першай вэрсіі гэтага нарысу, апублікаванай ім у 1922 г. у ковенскім выданьні «Беларускі сыяг», Цьвікевіч называе яго Канстантын¹⁴. Бачна, што пашыраная сёньня форма ўсталявалася не адразу і замацаваньне яе мела канвэнцыйны характар.

Аднак сёньня падмаецца і пытаньне пра неадпаведнасьць гэтага імя афіцыйнаму¹⁵. Увогуле, калі паслядоўна разьмяжоўваць беларускія варыянты каталіцкіх і праваслаўных імёнаў, то варта прызнаць, што поў-

¹⁰ То́ло́чка У. Z minulych polska-bielaruskich adnosin // Bielaruskaje Życie. 1919. № 9. S. 3—4; То́ло́чка У. Chto byў Konstant Kalinoŭski? (powodle J. Geysztor) // Bielaruskaje Życie. 1919. № 10. S. 2—3. Аўтар ідзе ў адным выпадку за Ластоўскім, у другім — за Гейштарам.

¹¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літэратуры. 1-е выд. Вільня, 1920; 2-е выд., папраўленае. Вільня, 1921. С. 75.

¹² Навіна А. Пуцяводныя ідэі беларускае літэратуры // Наша думка. 1921. № 5. С. 4; № 7. С. 2 (у тым жа годзе выйшаў асобным выданьнем у Вільні); Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / Уклад., прадм., камэнт., пер. з польск. і ням. А. Сідарэвіча. Мінск, 2006. С. 84—86, 399.

¹³ Стары Піліп. Кароткі агляд беларускага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху // Вестник народного комиссариата просвещения. 1921. № 1. Беларускі адзел. С. 6. Далейшую бібліяграфію пра Каліноўскага гл.: Кастусь Каліноўскі: бібліяграфічны паказальнік / Склад.: Л. С. Бункевіч, В. Ф. Шалькевіч. Мінск, 2000.

¹⁴ Трызна І. Канстантын Каліноўскі (гістарычны нарыс) // Беларускі сыяг. 1922. № 4. С. 18.

¹⁵ Гл., напрыклад, палемічны адказ Г. Кісялёва на такія спробы: Каліноўскі К. За нашу вольнасьць. С. 261—262; а таксама пазьнейшыя публікацыі: Шалькевіч В. Вікенці Канстанцін Каліноўскі // Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 207; Грыцкевіч А. Славутыя імёны Бацькаўшчыны [прадмова] // Тамсама. С. 4—5.

нае каталіцкае імя Каліноўскага — Вінцэнт Канстанцый. Але трэба мець на ўвазе, што не заўсёды асобу называлі па першым імені. І, як пацьвердзіў Алесь Смальянчук на падставе прыватнага ліставання сваякоў і блізкіх Каліноўскага, менавіта другое імя ў яго выпадку было асноўным¹⁶.

У розных народаў пытаньне, якую форму — народную ці царкоўную — прымаць за норму, вырашалася па-рознаму. У нас яно сёння фармальна вырашана на карысьць поўных (даўней царкоўных) імён, аднак існуе і традыцыя ўжываньня народных як асноўных. Хаця ня факт, што апошняя павінна абавязваць у дачыненні да мінулых эпохаў. Каліноўскі, як вядома, быў ня супраць ужываньня народных імёнаў («Яська»), таму наўрад ці тут варта шукаць нейкую непаліткарэктнасьць — адзінае, што падаецца, для навуковых працаў усё ж больш пасуе форма, засьведчаная ў крыніцах.

У кнізе Ігнатоўскага пры асьвятленьні паўстаньня выкарыстоўваецца, безумоўна, клясавы падыход. Хаця адчуваецца гэта, галоўным чынам, у прадмове, па вялікай колькасьці цытат з клясыкаў. У самой працы ён зводзіцца пераважна да правядзеньня сувязі паміж посьпехамі паўстаньня і тым, якія сілы — белыя ці чырвоныя — прыходзілі да ўлады ў кіраўніцтве ім у Беларусі, Літве і Польшчы. У цэлым жа ацэнка падзеяў, пра якія мова, у яго наступная: «Паўстаньне 1863 году па свайму характару было не рэакцыйна-шляхецкім рухам, а рухам прагрэсіўным буржуазна-дэмакратычным». У гэтым Ігнатоўскі спасылаецца на погляды ўсіх вядомых рэвалюцыянэраў, пачынаючы з сучасьнікаў паўстаньня і заканчваючы Леніным. Аднак нават у дастаткова вялікай прадмове, з абавязковымі разгорнутымі цытатамі з Маркса і Энгельса, знайшлося месца для асьвятленьня дыскусіі, якая гучыць па-ранейшаму актуальна і сёння. Маецца на ўвазе дыскусія ўнутры расейскага грамадства з нагоды стаўленьня да Польшчы. Паўстаньне стала лякмусавай паперкай, у тым ліку для лібэралаў: і тады, як і цяпер, у сувязі з вядомымі падзеямі, многія мусілі вызначыцца. Спакуса шавінізму выявілася моцнай, але, акрамя яе, праявілася яшчэ цэлая гама ня самых высакародных пачуцьцяў. З аднаго боку мы бачым Герцэна, які ратуе «гонар расійскага імя», — зь іншага, напрыклад, Тургенева, які піша вернападданыніцкі ліст да цара, каб засудзіць паўстанцаў. Таксама ня можа не выклікаць асацыяцый фігура Някрасава, які, ратуючы свой «Современник», насуперак перакананьням піша оду Мураўёву.

¹⁶ Смальянчук А. Кастусь Каліноўскі ў лістах Казіміры Багушэвіч і Марыі Плаўскай (1905) // ...Пачуць, як лёсу валяцца мур: памяці Генадзя Кісялёва / Уклад.: Л. Кісялёва, А. Фядута. Мінск, 2009. С. 328—337. — *Заўв. уклад.*

Зразумела, дыскусія вялася пераважна на тэму незалежнасці Польшчы. Пытаньне далейшага лёсу Беларусі, Літвы і Ўкраіны ў гэтай сувязі таксама падымалася, паколькі яны таксама былі ахопленыя паўстаннем, але яно знаходзілася як бы ў цяні «польскага пытання». Да гэтай жа дыскусіі і да беларускага яе аспекту звяртаецца таксама Іван Цьвікевіч у згаданым нарысе пра Каліноўскага: адметна, што ўжо ў той час сярод расейскіх рэвалюцыянераў знаходзіліся асобы, якія выказваліся за самавызначэнне Беларусі.

Наступная малавядомая праца з даробку беларускай гістарыяграфіі 1920-х гадоў, якая публікуецца ў нумары, — даследаванне Сяргея Цытовіча пра падзеі паўстання 1863 г. у горадзе Горкі — у той час цэнтры павету Магілёўскай губерні. Гэта рэдкі прыклад у той час прафэсійнага даследавання, праведзенага на аснове шырокага кола крыніц з некалькіх архіваў; таксама можна заўважыць выкарыстанне мэтадаў папулярных сёння мікрагісторыі і вуснай гісторыі. Нават з улікам сённяшніх патрабаванняў, праца, можна сьцьвердзіць, выканана на дастаткова высокім узроўні. Акрамя рэканструкцыі ўласна падзеяў узброенага выступлення, даследаваны пэрсанальны склад паўстанцкага аддзелу, сацыяльнае паходжанне паўстанцаў, фармаванне іх поглядаў на фоне грамадзкага жыцця павятовага гораду (рэканструювана нават штодзённае жыццё вучняў Горы-Горацкіх навучальных устаноў, якія склалі асноўны касцяк паўстанцкага аддзелу), прасочаны далейшыя лёсы паўстанцаў. Чытанне працы дазваляе з галавой паглыбіцца ў бурліваю атмасферу 60-х гг. XIX ст. і, у выніку, лепш зразумець саму эпоху.

Наступныя працы беларускіх даследчыкаў, якія публікуюцца (Яна Віткоўскага, Уладзімера Пічэты, Зьмітра Жылуновіча і інш.), асвятляюць падзеі рэвалюцыйнага руху другой паловы XIX — пачатку XX ст., і пры знаёмстве зь імі можна заўважыць, што сацыяльная тэматыка працягвала ў той час дамінаваць у грамадзка-палітычным жыцці над нацыянальнай. Асабліва паказальнае тут даследаванне пэрсанальнага складу першых рэвалюцыйных гурткоў, праведзенае Я. Віткоўскім, дзе бачым прадстаўнікоў самых розных нацыянальнасцяў.

Беларускія гісторыкі 20-х гадоў, нягледзячы на невялікі прамежак часу, адмераны ім гісторыяй трагічнага XX ст., паспелі напрацаваць значны патэнцыял, як у плане тэматычнага ахопу, так і колькасці апублікаваных прац, пацвярджаючы чаму зьяўляюцца ў тым ліку тры «тоўстыя» нумары «Архэ», якія прэзэнтуюць у значнай ступені іх асноўны даробак. Спадзяемся, публікацыя іх спадчыны дапаможа ў нейкай меры вярнуць памяць пра аўтараў, якія шмат зрабілі ў складаных абставінах для беларускай гісторыі, нацыі і дзяржаўнасці.

Зьміцер Віцько